Lessen in onverdraagzaamheid?

Anton van de Sande

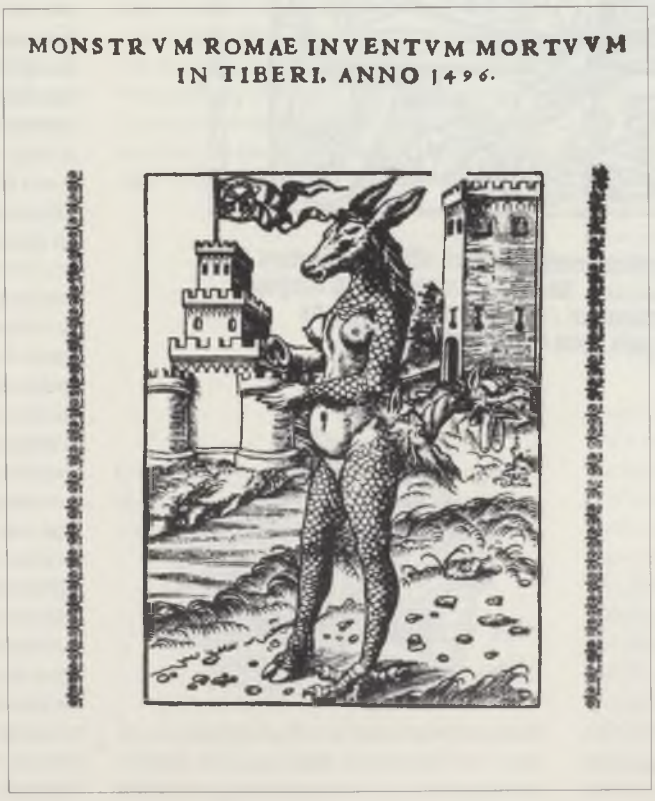
Twee geloven op één kussen...

De tijd van de reformatie is een periode waarin de verschillende godsdienstige richtingen elkaar om strijd verketterden. Spot- en smaadschriften, karikaturen en boertige prenten van toen doen denken aan uitingen van volkscultuur. Zulke harde en laag bij de grondse cultuuruitingen moeten zo op het eerste oog wel 'volks' zijn.

In dit artikel laat Anton van de Sande zien dat het hier juist uitingen betreft van de elite. De godsdienstige groeperingen deden geen grootscheeps beroep op 'het volk' door dat in de eigen toon aan te spreken. En dat volk zelf was maar matig geïnteresseerd in deze strijd van fanatici en geleerden.

Het Europa dat Columbus achter zich liet toen hij op ontdekkingstocht ging, mag al een woelig continent hebben geleken, het was nog een sereen landschap, een tuin van harmonie, vergeleken met datzelfde Avondland honderd jaar later. Van Cadiz tot de Noordkaap, van Ierland tot Wenen hoorden allen tot dezelfde kerk. Keizer en paus konden zich nog aan het hoofd wanen van een westers imperium waarvan de wortels teruggingen tot in de Romeinse tijd. Rond 1600 was Europa echter veranderd in een bonte verzameling van landen en volken die compleet vervreemd waren van elkaar. Saamhorigheid was ver te zoeken. Dwars over het continent gaapte een kloof tussen katholieke en protestantse vorsten. In enkele landen was de monarchie het mikpunt geworden van calvinistische opstandelingen. En ook in de boezem van de naties zelf had verdeeldheid toegeslagen. Tot in de kleinste steden en dorpen waren burgers en boeren korte of lange tijd met godsdiensttwisten geconfronteerd geweest. In sommige streken gingen buurtgenoten niet langer meer naar dezelfde kerk. Eeuwenoude zekerheden waren publiekelijk disputabel geworden. Er waren zelfs nu familieleden die elkaar voor ketter uitmaakten.

Geen van de elkaar beconcurrerende kerkgenootschappen was in staat gebleken, de hele kudde om zich heen te houden. Die patstelling bracht in een aantal landen een unieke, tot dan toe ongekende situatie teweeg: menigeen moest zich leren schikken in het lot dat hij voortaan leefde tussen buurt- en landgenoten die 'anders' waren en bleven dan hijzelf. Niet zelden ging dit gepaard met uitbarstingen van haat, angst en argwaan.

Houtsnede van Lucas Cranach uit 1545; één uit een serie afbeeldingen over het pausdom.

Ondanks die kwalijke neveneffecten is dat leerproces van de 'moderne mens' zoals Robert Muchembled het heeft genoemd, fascinerend: door het kersteningsoffensief van de protestantse en katholieke reformatoren werd, vaak voor het eerst, tot in de uiterste hoeken van de samenleving het volk met de 'beschaving' van een culturele elite geconfronteerd.

De laatste jaren storten steeds meer onderzoekers zich op de vraag welke uitwerking die confrontatie heeft gehad op de volkscultuur. Historici en antropologen zijn op zoek gegaan naar sporen en tekens, naar symbolen die de eigen normen van een bepaalde groep kunnen blootleggen. Ze proberen via de manier van kleden, voeden, elkaar aanspreken, bespotten en dergelijke te ontdekken of er correcties kunnen worden aangebracht op het beeld dat ons door het filter van de elite ongetwijfeld vertekend is overgeleverd.

Die nieuwe benaderingswijze stelt ons in staat, beter zicht te krijgen op de rol die de satire - met name spotprenten en schotschriften - speelde in de propaganda van de katholieke en protestantse reformatoren. Is het niet aannemelijk dat die propaganda de beeldvorming over 'de ander' sterk heeft beïnvloed, ook bij het gewone volk? Op die kwestie wil ik hier nader ingaan. Volgens mij staat het helemaal niet vast dat de vijandbeelden waarmee latere generaties zo vertrouwd waren - zie bijvoorbeeld de antipapistische traditie in

ons eigen land - ook al een vast bestanddeel waren geworden in de volkscultuur van de laat-zestiende en vroeg-zeventiende eeuw.

Het volkse van een elite-cultuur

Het onderzoek naar de wisselwerking tussen elite- en volkscultuur staat nog in de kinderschoenen en het is nog te vroeg voor het doen van stellige uitspraken. Maken we echter de balans op van wat er tot nu toe over het kersteningsoffensief in de literatuur naar voren is gebracht, dan wordt wel duidelijk dat we niet zonder meer mogen aannemen dat de spot- en scheldpraktijken van de Hervormers aansloegen bij het volk.

Het blijft overigens als een paal boven water staan dat de eeuw van Luther en Calvijn voor de liefhebber van satire een niet te versmaden produktie heeft opgeleverd. Al in de jaren twintig van de zestiende eeuw werd Duitsland overspoeld met houtsneden van Lucas Cranach waarop de paus staat afgebeeld als ezel, als duivel, als hoer van Babylon, de bisschoppen als geldzuchtige heren, de priesters als wolven die de kudde van gelovige schapen sluw belagen. Buitengewoon populair waren ook afbeeldingen van dronken, met nonnen en overspelige vrouwen vrijende monniken.
In de Nederlanden kwamen de paus en de monniken er niet beter af, maar de produktie van de prenten bleef hier achter bij die achter bij die van geschreven spotternijen. De *Byen Corf der H. Roomscher Kercke* (1569) van Marnix van St. Aldegonde bijvoorbeeld, beleefde hier in korte tijd herdruk op herdruk. Ook de katholieken lieten zich overigens niet onbetuigd. Hun spotbeelden waren niet minder grof, en doorgaans op de persoon gericht. Het huwelijk van Luther met de non Catharina werd op de korrel genomen, waarmee de lutheranen hun monnikenlaster als het ware met gelijke munt kregen terugbetaald. De Jezuïeten verspreidden prenten waarop Calvijn stond afgebeeld als een gebrandmerkte sodomiet en Beza als een overspelige, een bisexueel en een pederast. En Anna Bijns doopte de pen allerminst in honing toen ze gedichten ging maken op Luther en zijn aanhangers.

Smaken verschillen. Wij zouden die zestiende-eeuwse satire nu met geen mogelijkheid meer fijnbesnaard willen noemen of als sprankelende humor kunnen savoureren. De stoten 'onder de gordel', de seksueel geladen boertigheden kunnen ons gemakkelijk op het dwaalspoor brengen dat we hier met 'volkse' uitlatingen te maken hebben.
Dat was echter niet het geval. De opdrachtgevers en de uitvoerende kunstenaars waren afkomstig uit de gegoede standen. De bijschriften bij de prenten waren niet zelden in het latijn en in de volkstaal gesteld, wat erop wijst dat ze in eerste instantie voor een geletterd publiek werden vervaardigd. Het is niet onaannemelijk en zelfs waarschijnlijk dat de prenten die door de straatventers werden verkocht ook wel voor het meer eenvoudige

klio
nummer 10/91
pagina's 16 en 17

publiek waren bedoeld, maar dan hebben we hier toch te maken met een typisch voorbeeld van de beïnvloeding van bovenaf, met een propagandastunt binnen het kersteningsoffensief.

We mogen echter betwijfelen of de toeschouwers hiermee inderdaad tot nieuwe denkbeelden werden gebracht. De prenten zullen vooral het standpunt van opdrachtgever en koper hebben bevestigd, het was 'preken voor eigen parochie'.

De verwaarloosde wijngaard des Heren

Waren de hervormers er eigenlijk wel op uit, met alle mogelijke middelen het volk binnen de kerk te halen? We kunnen ons daar sinds kort beter dan voorheen iets bij voorstellen, nu we beschikken over enkele nieuwe studies over het calviniseringsproces in de Noordelijke Nederlanden.

De Republiek, waar verscheidene kerkgenootschappen naast en tegenover elkaar actief bleven, is een ideaal terrein voor nader onderzoek. Ik zal me daarom, voor een antwoord op onze vraag, in eerste instantie beperken tot de situatie dicht bij huis. In de omringende staten kan het er natuurlijk heel anders aan toe zijn gegaan. Daar heeft immers het '*cuius regio illius et religio*' gegolden, wat inhield dat het volk van overheidswege naar de officiële kerk werd geloodst. Alleen Frankrijk ten tijde van de godsdienstoorlogen vormde in zekere zin een uitzondering daarop.

Evenmin als de dopersen maakten de calvinisten in ons land veel haast om het volk tot de nieuwe leer over te halen. Kenmerkend voor deze twee kerkgenootschappen was juist dat ze zich als 'uitverkorenen' beschouwden. De doperse broederschappen hielden er een strikte sociale controle op na en 'onzuiveren' werden geweerd dan wel verstoten. Maar ook de calvinisten blaakten, in de tijd dat ze nog als tegenkerk de officiële roomse kerk moesten trotseren, allerminst van bekeringsdrift. Ze lieten het volk ongemoeid. Eenmaal 'officiële' kerk geworden - zoals bekend kreeg de gereformeerde religie hier nimmer de positie van 'staatskerk' - bleven de calvinisten hun vroegere mentaliteit trouw. Uiteraard wilden ze, liefst met steun van de overheden, de hele kerk zuiveren en de massa disciplineren, maar de idee dat ze door de overheid gedomineerd zouden worden, om vervolgens als een willig instrument in handen van de staten een brede publieke kerk te gaan vormen, was hen een gruwel.
De wereldlijke overheden zouden inderdaad graag een algemene kerk gesticht hebben, zo ongeveer als die in Engeland. Ze hadden immers al sedert honderd jaar het recht om pastoors te benoemen; nu wilde men ook de predikanten aanstellen. De calvinisten hebben dit weten tegen te houden: de classis bleef zelf bepalen wie er geschikt was voor het ambt van dominee.
Weldra zou ook blijken dat de calvinisten geen allemansvrienden waren. Wie lidmaat wenste te worden, diende zich aan de leer en aan de tucht van de kerkeraad te onderwerpen. Ook als officiële kerk bleven ze daarom een kleine groep. Naast een bescheiden aantal 'lidmaten' kwamen er op den duur wel steeds meer 'liefhebbers' naar de preek luisteren, maar die vielen niet onder de kerktucht en werden dus ook niet toegelaten tot het avondmaal. De calvinisten hadden geen behoefte aan lediggangers en armoedzaaiers.

We dienen ons te realiseren dat in de zestiende eeuw een groot deel van het volk, op het platteland en in de steden, feitelijk buiten de kerk stonden. Het kerkgebouw domineerde dan wel het straatbeeld, maar de meesten kwamen er alleen om gedoopt en begraven te worden. De protestantse, en na het Concilie van Trente ook de katholieke reformatoren, hadden in gelijke mate weerstanden te overwinnen. Onverschilligheid bleef nog lang het beeld bepalen. Een aanzienlijk deel van de bevolking wilde niet kiezen voor een van de drie geboden mogelijkheden: katholiek, calvinist of dopers.
De zogenaamde protestantiseringstheorie van Geyl en Rogier is daarom ook niet houdbaar. Volgens hen kreeg het protestantisme alleen daar kans waar het katholicisme verziekt was en geen weerstand meer had. Vanuit die optiek gezien lijkt niet-katholiek zijn een abnormale toestand, een ziekte die alleen kon toeslaan waar antistoffen ontbraken.
Het protestantisme had hier echter net zulke dunne wortels in de spiritualiteit als de oude kerk. Geyl en Rogier meenden verder ook, dat de protestanten via de armenzorg op oneigenlijke manier grote aantrekkingskracht hebben uitgeoefend, zodat de bedeelden vanzelf naar de hervorming werden gelokt. De calvinisten waren echter, zoals we zagen, niet geïnteresseerd in armoedzaaiers die zich niet van ganser harte aan de tucht wilden onderwerpen. In veel plaatsen was de armenzorg trouwens een zaak waarover beslist werd op het stadhuis en met die regenten stond de consistoriekamer nu juist op gespannen voet.

Pentekening van Hans Holbein de Jongere.

De kunst van het verketteren in de volkscultuur

Het staat dus allerminst vast dat de hervormers erop uit zijn geweest, via de satirische prenten en schotschriften koste wat het kost aansluiting te zoeken bij het gewone volk. Maar heeft het volk misschien eigener beweging die spotbeelden overgenomen om ze te gebruiken als een stok waarmee je de 'anderen' in de samenleving te lijf kunt gaan?

Wanneer we inderdaad zulke spotbeelden in de lagere regionen van de samenleving op het spoor kunnen komen, zou dat mogelijk een aanwijzing zijn dat de geloofstegenstellingen al vrij vroeg ook onder het volk leefden. Een interessante kwestie, want we weten nog steeds niet goed of en in hoeverre er een wisselwerking heeft plaatsgevonden tussen volkscultuur en elitecultuur.
Maar het is bepaald niet eenvoudig, greep te krijgen op de aard en functie van spot en satire in de volkscultuur.

Spotten en schelden was in de zestiende eeuw een alledaags verschijnsel. Slechts een fractie van de praktijken is echter in de bronnen te traceren. Alleen wanneer de beledigde partij naar de rechter liep, werd hiervan aantekening gemaakt. Pas in de loop van de zestiende eeuw begon het traditioneel systeem, waarin schande aandoen een belangrijk middel was om gedrag dat in strijd was met de regels van de gemeenschap te corrigeren, geleidelijk aan plaats te maken voor een moderner systeem waarin repressie van afwijkend gedrag door de staat werd overgenomen.

LITERATUUR

Robert Muchembled, *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelswereld van de middeleeuwen tot de Franse Revolutie* (Amsterdam 1991).

Over de confrontatie van de 'beschaving' van de culturele elite met het volk en de uitwerking ervan op de volkscultuur:
Peter Burke, *Volkscultuur in Europa*, 1500-1800 (Amsterdam 1990).
Keith Thomas, *De ondergang van de magische wereld. Godsdienst en magie in Engeland, 1500-1700* (Amsterdam 1989).
Michelle Vovelle, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en wereldbeeld* (Nijmegen 1985).
Zie ook de bijdragen van A. Th. van Deursen en Willem Frijhoff in: Gerard Rooijakkers en Theo van der Zee (red.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen 1986) en het artikel van G. Rooijakkers 'Het uiteengroeien van klerus en kerkvolk in de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. De houding van de katholieke en gereformeerde kerk tegenover enkele aspekten van het volksleven ca 1560-1700' in: *Volkskundig Bulletin 11* (1985).

Over geloof en spot:
R.P. Zijp (red.), *Geloof en Satire anno 1600* (Utrecht 1989).

Over het calviniseringsproces in de Noordelijke Nederlanden:
A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974).
Alastair Duke, 'The Ambivalent Face of Calvinism in the Netherlands 1561-1618' in: Menna Prestwich (ed.), *International Calvinism 1541-1715* (Oxford 1985).
Alastair Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (London 1990).
Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620* (Den Haah 1989).
Herman Roodenburg *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam 1578-1700* (Hilversum 1990).

De lokale samenleving beschikte van oudsher over allerlei instrumenten om de plaatsgenoten haar normen dwingend op te leggen. Het carnaval was zo'n gelegenheid. In incidentele gevallen kon ook in een zogenaamde charivari - een anoniem volksgericht onder leiding van de opgeschoten jeugd - overspel of verbreken van trouwbelofte op ludieke wijze, maar wel hardhandig, worden afgestraft. In zekere zin was spotten een kwestie van solidariteit.

Het valt moeilijk aan te nemen dat het lokale solidariteitsgevoel in de tijd van de godsdienstwisten minder sterk telde dan voorheen. Zelfs wanneer nu vaker dan in vroeger jaren openlijk de spot werd gedreven met liederlijk gedrag van dorpsherders en prelaten en met domme en luie monniken, hoeft dat nog niet te betekenen dat de boodschap van de hervormers twist en tweedracht had gezaaid rond de dorpspomp. De 'papen', zoals de pastoors toen werden genoemd, hadden altijd al spitsroeden moeten lopen wanneer ze zich in de ogen van het volk al te zeer hadden bezondigd aan de geneugten des levens. We kunnen feitelijk spreken van selectieve verontwaardiging. Ontsporingen van 'gewone' boeren en burgers werden in de gemeenschap nog wel door de vingers gezien, maar de clerus moest wegens zijn bevoorrechte positie constant op eieren lopen. Prenten met overspelige monniken kenden daarom al een lange traditie. Ze bleven trouwens nog lang populair, zelfs op plaatsen waar mijlen in de omtrek geen klooster meer te bespeuren was.

Als de dorpsgemeenschap de spotbeelden van de hervormers al is gaan gebruiken om er de 'ander' mee om de oren te slaan, dan betrof het vermoedelijk niet haar eigen mensen maar indringers van buitenaf.
Dat konden lieden uit een naburig dorp zijn of nieuwbenoemde ambtsdragers uit de grote stad.
Is het bijvoorbeeld niet veelzeggend dat zogenaamde 'paapse stoutigheden' - een openlijk negeren van tegen de katholieken uitgevaardigde plakkaten - zelden of nooit tegen eigen buurtgenoten maar doorgaans wel tegen een al te ijverige nieuwe schout of predikant waren gericht?

De roomsen gingen bepaald niet gebukt onder een timide schuilkerkmentaliteit, zoals voornamelijk klerikale geschiedschrijvers ons graag wilden laten geloven. Wanneer de solidariteit van de lokale gemeenschap niet als een beschermende mantel had gefungeerd, zouden de katholieken, die in de propaganda toch als potentiële landverraders werden afgeschilderd, een heel wat minder rustig leven hebben gehad.

De religieuze tegenstellingen liet het volk nog lange tijd voor wat ze waren: een strijd die over hun hoofd werd uitgevochten door fanatici en geleerden. Ze ondervonden er slechts hinder van wanneer de leermeesters van de reformatie, om het even of het calvinistische predikanten waren of volgens Trente geschoolde priesters, korte metten wilden maken met bijgelovige praktijken.
De katholieken waren hierin minder radicaal dan de calvinisten, maar die laatsten konden natuurlijk openlijker de 'paapse superstitiën' - waar doorgaans de hele buurtschap nog aan laboreerde - de strijd aanbinden. De volkscultuur werd zo geleidelijk aan van zijn magische tradities gezuiverd. Het was een proces dat eind zestiende eeuw nog goeddeels moest beginnen.

Lessen in onverdraagzaamheid?

Zolang predikanten en pastoors uit de hogere standen of uit een net burgermilieu kwamen, bleef de afstand tussen herder en kudde groot. Nog veel dieper was de kloof die de geestelijke ambtsdragers scheidde van het lauwe en in preken niet geïnteresseerde volk

nummer 10/91
pagina's 18 en 19

De paus hengelt met aflaten.

buiten de kerk. De wereld waarin protestanten, dopersen en katholieken hun weg zochten was een andere dan die van de zwijgende meerderheid. Het gekrakeel tussen de kerkgenootschappen, de bijtende spot van de satirische prenten en schotschriften waarmee de eigen achterban werd overvoerd, leek op een ruzie tussen buren waar de rest van de gemeenschap geen boodschap aan had. Aan scheldpartijen waren ze immers wel gewend. De reformatoren hebben in dat opzicht het volk niets nieuws kunnen leren.
Dat er nog steeds een grens liep tussen elite- en volkscultuur, kunnen we voorzichtig concluderen uit het vrijwel ontbreken van bewust antipapistische of antiprotestantse activiteiten bij het gewone volk in de zestiende eeuw.

Wie leerde er nu eigenlijk van wie? Het ziet ernaar uit dat de zielzorgers op het punt van verdraagzaamheid eerder iets hebben kunnen opsteken van het traditionele solidariteitsgevoel bij de gewone man. Pastoor noch predikant voelde er waarschijnlijk voor, de gemeenschap onnodig tegen zich op te zetten. De pastorale praktijk vereiste een zekere behoedzaamheid in de dagelijkse omgang.
Daarmee wil niet gezegd zijn dat het volk een toonbeeld van verdraagzaamheid was. Religieuze onverschilligheid is niet hetzelfde als tolerantie. De samenleving in de tijd van de Hervorming was pluriform, maar ze was nog verre van 'verzuild'. Wanneer we voor ogen houden hoe weinig weerklank de spotbeelden van de reformatoren hadden bij het volk, kunnen we beter spreken van één zuil met daarbovenop een aantal nieuwe kapitelen.

De driehoofdige Antichrist: een Turk, de Paus en Calvijn